

De proefkolonie in Frederiksoord in 1818 met op de achtergrond de centrale gebouwen

Ossen werden voor de trekdienst gebruikt op hoeve Generaal van den Bosch in Willemsoord

In Frederiksoord en in Wortel: elke kolonist kreeg een koe te leen

Koeien zetten de kolonies van paupers op de kaart

Bijna twee eeuwen geleden begon Johannes van den Bosch aan zijn ideaal: verbetering van de levensomstandigheden van de allerarmsten door hen werk te verschaffen. In beide delen van het toen nog verenigde Nederland en België stichtte hij kolonies. Elke kolonist, vaak uit de grote steden, kreeg een kleine hoeve, een stukje land dat hij kon ontginnen én een koe.

tekst Reimer Strikwerda en Hans Miltenburg

De Grote Hoeve aan de Kapelstraat bij Merksplas – enkele kilometers van de Nederlands-Vlaamse grens – ligt er verlaten bij. Het rond 1880 onder architectuur van Victor Besme gebouwde complex maakt nog altijd een machtige indruk, maar de toestand van de hoeve is ronduit verschrikkelijk. Het is achttien jaar geleden dat Jos Mertens (82 inmiddels) definitief de staldeuren sloot en de roodbonte koeien van de kolonie Merksplas via de vertegenwoordigers van de Boerenbond een nieuwe bestemming vonden. Het einde van een roemrucht verhaal? De start dient gesitueerd te worden in 1818, in het zuidwesten van de Neder-

landse provincie Drenthe. In het dorpje Frederiksoord om precies te zijn, vlak bij de Friese grens. Daar legde de ondernemende Johannes van den Bosch de eerste steen voor een kleine hoeve, waar verpauperde gezinnen, vaak uit de grote steden, een nieuw bestaan zouden pogen op te bouwen. Koning Willem I en vooral zijn tweede zoon, prins Frederik, zetten zich in voor het nieuwe project en mede daarvoor werd het breed gedragen in het land, dat vol goede moed de jaren van Franse overheersing achter zich liet. De Maatschappij van Weldadigheid kende een explosieve start. De enorme heidevelden, die door ontginning tot waarde

moesten worden gebracht, kregen een nieuw gezicht. Onder de dagelijkse leiding van de jonge broer van Johannes van den Bosch, Benjamin, werden in vijf jaar tijd nieuwe kolonies ontworpen en meer dan 400 kleine hoeven gebouwd. De nieuwe bewoners kregen kleren, huisraad en ook een koe van de Maatschappij, hun kinderen kregen – anders dan de meesten in die jaren – onderwijs en van de gezinnen werd verwacht dat ze 's zondags trouw de kerk bezochten.

De problemen lieten niet lang op zich wachten. Het lag voor de hand dat niet alle kolonisten zich in snel tempo ontwikkelden tot volwaardige landbouwers, terwijl het bovendien noodzakelijk bleek de meest recalcitrante figuren op te sluiten in gesloten kolonies in Ommerschans en Veenhuizen. De financiële opzet van het enorme project kwam met grote regelmaat onder vuur te liggen en in 1824 kwam de jongste kolonie van Boschoord niet meer tot ontwikkeling.

Bedelarij beteugelen

De nobele aanpak, de koninklijke ondersteuning en het aanvankelijke succes, ze leidden er wel toe dat in 1822 werd besloten ook in de zuidelijke Nederlanden een vergelijkbaar project op te starten, in de

Architect van kolonies: Johannes van den Bosch (1780-1844)

De dokterszoon Johannes van den Bosch uit Herwijnen wilde al jong het leger in. Dat lukte hem als negentienjarige, toen hij in Batavia begon aan een indrukwekkende carrière in het Nederlandse leger, die hij wist te combineren met geslaagde beleggingen in Indische landgoederen. Toen hij in 1810 terugkeerde naar Nederland was hij gouverneur-generaal. Na het eind van de Franse overheersing in 1813 trad hij weer in het leger en schopte hij het tot generaal-majoor. Van 1817 tot 1827 heeft Van den Bosch – een vrolijke, innemende man met levenslust, doch weinig geduld – zich ge-

wijd aan de strijd tegen armoede in geheel Nederland, vooral door de oprichting van de Maatschappij van Weldadigheid. In 1827 riep koning Willem I hem, zeer tegen zijn zin, weer voor belangrijke bestuursposities in Oost- en West-Indië, terwijl hij in 1834 werd benoemd als minister van Koloniën, een functie die hij vijf jaar lang vervulde. In die periode wist hij veel geld over te hevelen naar de noodlijdende kolonies. In 1842 werd hij nog lid van de Tweede Kamer, twee jaar later overleed Johannes van den Bosch: een van de belangrijkste Nederlanders uit zijn tijd.

eerste plaats om de bedelarij te beteugelen. Wie werd geschikter geacht de leiding op zich te nemen dan Benjamin van den Bosch? Bij het dorp Wortel werd rond duizend hectare grond aangekocht. Ook daar verschenen al na enkele jaren aan de karakteristieke rechte dreven met bomerijen honderden kleine hoeven – geheel naar het model van de Noord-Nederlandse kolonies Frederiksoord, Willemsoord en Wilhelminaoord. Ook in Vlaanderen bleek het al snel noodzakelijk een onvrije kolonie in te richten voor de moeilijke bedelaars: in het nabijgelegen Merksplas.

Ondanks alle goede bedoelingen, kwamen ook de Zuid-Nederlandse kolonies binnen de kortste keren in guur financieel weer terecht. De 'langzame doodstrijd' kwam duidelijk aan het licht toen tijdens de onlusten rond de Belgische onafhankelijkheid in 1829 de oogst werd vernield, de velden werden vertrapt en de werktuigen beschadigd. De bevolking van de kolonie kwam in verzet, het personeel deserteerde en hoeven werden in brand gestoken. De koloniën van Wortel en Merksplas waren gedoemd te mislukken

toen in 1830 de Belgische staat werd uitgeroepen. De hele zaak werd te koop aangeboden.

Koeien 'voor den kleinen man'

Het duurde tientallen jaren voor er werkelijk nieuwe ontwikkelingen waren in alle koloniën. In de Nederlandse koloniedorpen kwam in 1860 de reorganisatie, die vooral gestalte kreeg door de bouw van zes grote boerderijen op kavels van 60 tot 80 hectare. Dat betekende meteen dat tientallen boerderijtjes van 'vrijboeren' werden opgeslokt en ook dat hun (van de Maatschappij geleende) koeien werden overplaatst naar de nieuwe stallen. Aanvankelijk werden de koeien nauwelijks gehouden voor de melk, die werd aangewend voor de opfok van de kalveren – de koeien waren vooral bedoeld als producentes van mest voor de nog altijd arme gronden. Niet voor niets werden de koeien het hele jaar op stal gevoerd, zodat er vooral geen mest verloren zou gaan.

De nieuwe organisatie van de Maatschappij van Weldadigheid betekende ook de

aanstelling van nieuwe directeuren – mannen van statuur en vaak met een landbouwkundige opleiding. In 1859 werd niemand minder dan Cornelis Johannes Marius Jongkindt Coninck benoemd, als het ware geknipt om de bedrijfstechnische structuur gestalte te geven. Hij diende de Maatschappij tot 1876, toen hij werd benoemd als de eerste directeur van de Rijkslandbouwschool in Wageningen – de voorganger van de huidige universiteit.

Jongkindt Coninck kreeg een briljante opvolger, de pas 25-jarige Frederik Bernard Löhnis, die in het Duitse Halle een gedegen landbouwkundige opleiding had genoten. Niet alleen propageerde hij een degelijke opleiding van de kinderen van de overgebleven vrijboeren, ook maakte hij zich sterk voor een betere benutting van het melkvee op de grote boerderijen. Er werd een zuivelfabriek gebouwd en Löhnis opperde het idee om het Drentse heidevee te 'veredelen' met het Britse jerseyras – een specifiek melkras dat vooral door het hoge vetgehalte in de melk goede diensten kon doen en 'geschikt voor

Ook in de Nederlandse kolonies werd met ossen het land geploegd Zwartbont jongvee van 'Friesch ras' voor drie Drentse hoeven

De nog herkenbare ingang van de 'vrije' kolonie in Wortel

De 'onvrije' kolonie Merksplas met een van de kenmerkende wachthuisjes

De trekdieren van Merksplas versierd voor een wasbeurt

Alle hens aan dek voor de hooioogst in Merksplas

den kleinen man' zou zijn. Op de boerderij van Boschoord bij Doldersum werden de werkelijke proeven genomen.

Mode in het stamboekvee

Vlak voor Frederik Löhnis aantrad in Frederiksoord was (in 1874) in Amsterdam het Nederlandsch Rundvee Stamboek opgericht. In de eerste plaats om een garantie te geven aan de Amerikaanse kopers van dure melkkoeien, vooral in Noord-Holland. Daar werden dan ook veruit de meeste koeien ingeschreven. In Drenthe kwam de inspecteur pas in 1887 de eerste koeien keuren: een mengelmoes van zwartbonte, vaalbonte en roodbonte koeien van het 'Friesche' of 'Drentsche' ras – vaak een kruising ervan.

Op 25 november 1891 werd de NRS-inspecteur ook uitgenodigd op de boerderijen van de Maatschappij van Weldadigheid, waar de nieuwe directeur intussen orde had geschapen in de koeienbestanden. Hij had de bedrijfsboeren – de vroegere wijkmeesters – opdracht gegeven de beste melkkoeien te selecteren. Zo werden Hiltje van de hoeve Prinses Marianna, Anna van hoeve 's Gravenhage, Kaatje van hoeve Generaal van den Bosch en nog veel andere koeien ingeschreven in het stam-

boek – bijna altijd als vertegenwoordigers van het 'Friesch veeslag'. Koeien met een kruishoogte van royaal 130 centimeter. Kaatje was zelfs 143 centimeter hoog en dus veel groter dan de Drentse koe van die dagen.

Opmerkelijk bij die eerste NRS-inschrijving van eind 1891: de dieren stonden op naam van 'F.B. Löhnis te Frederiksoord, provincie Drenthe'. Een jaar later, toen de stamboekinspecteur weer langskwam, werden de ingeschreven NRS-koeien op naam gesteld van 'De maatschappij van Weldadigheid te Frederiksoord'. Geen wonder, Löhnis was benoemd als de eerste inspecteur van het landbouwonderwijs, maar zijn werkelijke draai vond hij toen hij in 1901 bij het ministerie in Den Haag inspecteur van de Landbouw werd en hij de gelegenheid kreeg het beleid van het stamboek aan de kaak te stellen. Hij stond aan de wieg van de reorganisatie van het stamboek, waarbij in 1906 de drie rassen (fh, mrij en blaarkop) werden benoemd door Iman van den Bosch – voor zover bekend geen familie...

Toen werden door de Maatschappij in en rond Frederiksoord nog altijd de beste koeien aangeboden voor opname in het stamboek. Vaak werden de zwartbonte

stieren gevonden over de Friese grens, maar rond de jaren dertig ontkwamen ook de boeren van de Maatschappij niet aan de 'Groninger' mode: Henriot uit Garmerwolde werd ingeschakeld om aan het eigentijdse 'dubbeldoel', met een flinke bijdrage van de bespierung, gestalte te geven. En toen in het op loopafstand gelegen Wapserveen de (Friese) preferente Frans van zich deed horen, werd daar natuurlijk gebruik van gemaakt.

Grote Hoeve kwam in beeld

Hoe was het intussen gegaan met de kolonie in Wortel en Merksplas, waar de 'hoevetjes' rond de onafhankelijkheid van België in 1830 zo goed als leeg waren gelopen en ook de 'officiële' gebouwen sindsdien leegstonden? Pas in 1870 kwam er verandering: de Belgische regering riep de hulp in van architect Victor Besme om nieuwe gebouwen te ontwerpen, waaronder de Grote Hoeve in Merksplas. Geheel in de stijl van die tijd, zo vertellen de deskundigen: 'De bouwstijl behoort bij de kloosterarchitectuur; lange gebouwen onder zadeldak rondom een rechthoekig plein.' Jammer dat de directeurswoning er niet meer staat, het huis van de landbouwingenieur, die belast was met het algemeen

toezicht. Het werk werd uitgevoerd door de gevangenen – de landlopers en de lichtgestraften – onder toezicht van de bewaakers. Op heel het terrein van de boerderij stonden ooit een vijftig schildwachthuisjes. Nu resteert op de binnenplaats van de Grote Hoeve nog één huisje, dat evenals de boerderijen in een vreselijke staat verkeert.

Prentbriefkaarten van ruim een eeuw oud geven een beeld van de kolonie en van het rundvee dat in de beginjaren van 1900 werd gehouden. Het Kempisch vee, zo te zien nog met elementen van de in de voorgaande decennia gebruikte durhamstieren, werd niet alleen gebruikt voor melk- en vooral ook hier mestproductie, maar het verleende ook trekdienst.

Bekroonde kazen en stieren

In de loop van de jaren – bijvoorbeeld onder het regiem van directeur Frans-Arthur Mattijs – werd de kolonie omgevormd tot een volwaardig landbouwbedrijf, waar een man als 'cipier' Jos Mertens volop kon werken aan een – wat hij zelf noemt – redelijk goede melkveestapel, die ooit met 160 koeien tot de grootste van Vlaanderen behoorde. Op de regionale prijskampen werden met kaas en vee regelmatig mooie

prijzen gewonnen, zo blijkt ook uit de verzameling medailles in het Gevangenis-museum dat vlak naast de Grote Hoeve in de kapel is gevestigd. Daar ligt bijvoorbeeld de ereprijs van Sjoerd de Haard 30, die hij op de prijskamp en stierenkeuring van 1953 in Merksplas won bij de oudere stieren.

Een uitbraak van brucellose vormde een keerpunt in de bedrijfsvoering – er werden onder meer uit Nederland nieuwe koeien aangekocht en intussen hadden ook de stieren van de ki-vereniging in Oostmalle meer en meer red-holsteintrekken. De roodbonten van de Grote Hoeve kregen steeds minder binding met hun historische verblijfplaats, waar overigens nog altijd de oppassers in hun huisjes toezicht hiielden op de werknemers. Tot 1993, toen het besluit viel dat de hoeve niet meer zou worden gebruikt voor de koeien, de paarden en de varkens. Enkele jaren later moest ook Fons Cornelissen in Wortel zien dat hij de laatste sporen in de koloniegroond ploegde – de tijd van de Vlaamse kolonies was voorbij.

Redding van de kolonies

In Frederiksoord heerst sinds enige weken een gevoel van opluchting. Directeur Jan

Mensink vertelt over het recente besluit van de huidige regering de kolonie Frederiksoord (en ook het gevangenisdorp Veenhuizen) voor te dragen als Unesco-werelderfgoed – een mooie basis voor het behoud van deze historische plaatsen, waar Johannes van den Bosch in 1818 de basis legde voor een uniek en progressief project, dat ondanks alle problemen toch maar aan meer dan duizend verpauperde gezinnen nieuwe kansen bood. Want hier staan bijvoorbeeld nog diverse kleine, mooi gerestaureerde hoeven, waar de eerste kolonisten hun koetjes verzorgden en de – doorgaans verpachte – hoeven dragen nog de namen van de vroegere financiers als koning Willem en prinses Marianne en vooral: generaal Van den Bosch. Wat ook rest, is het besluit van de Belgische regering dat het landschap van de Wortel- en de Merksplaskolonie geldt als beschermd gebied. In Wortel is al goeddeels een nieuwe bestemming gevonden, in Merksplas wordt er volop over gepeinsd om de Grote Hoeve van de ondergang te redden. Wie zich op de binnenplaats – onder de beroemde beuk, die ooit voor de directeurswoning stond – waagt aan een overpeinzing, kan niet anders doen dan hopen op een snelle beslissing. |

Het melkvee op weg naar het land in Merksplas rond 1910

De fokstier van hoeve Koning Willem III in Wilhelminaoord

De Grote Hoeve ligt al jaren te wachten op een nieuwe bestemming

